

1177 v.Chr.

Eric H. Cline

1177 v.Chr.

Het einde van de beschaving

Vertaald door
Corrie van den Berg
en Carola Kloos

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2930 2

© 2014 Eric H. Cline

© 2014 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos uitgevers, Amsterdam,

Corrie van den Berg en Carola Kloos

Oorspronkelijke titel 1177 B.C. *The Year Civilization Collapsed*

Oorspronkelijke uitgever Princeton University Press

Omslagontwerp Studio Jan de Boer

Omslagillustratie © Italy, Varallo Sesia, The fire of Troy,

Scene from the Aeneid, Fresco detail / De Agostini Picture Library /

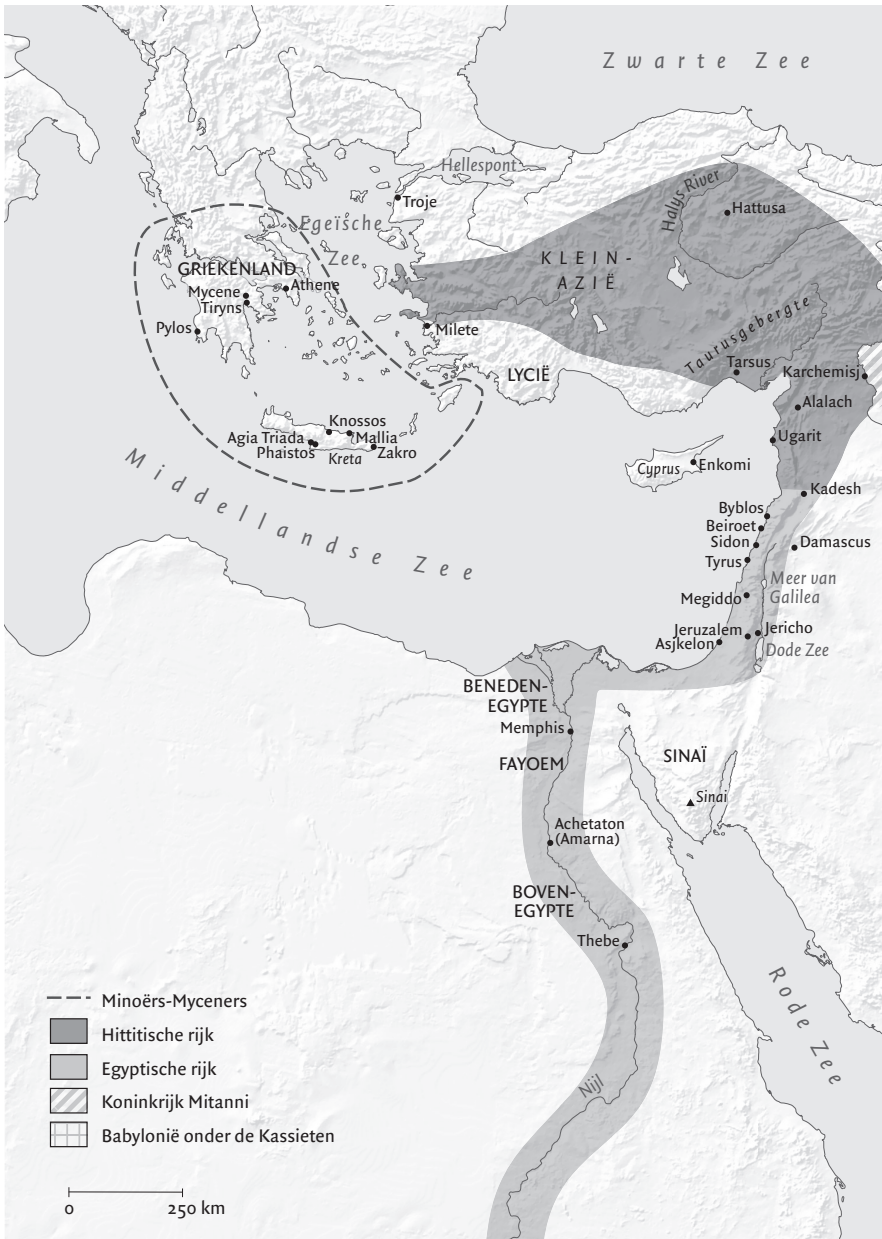
A. Dagli Orti / The Bridgeman Art Library

Foto auteur © Idan Jonish

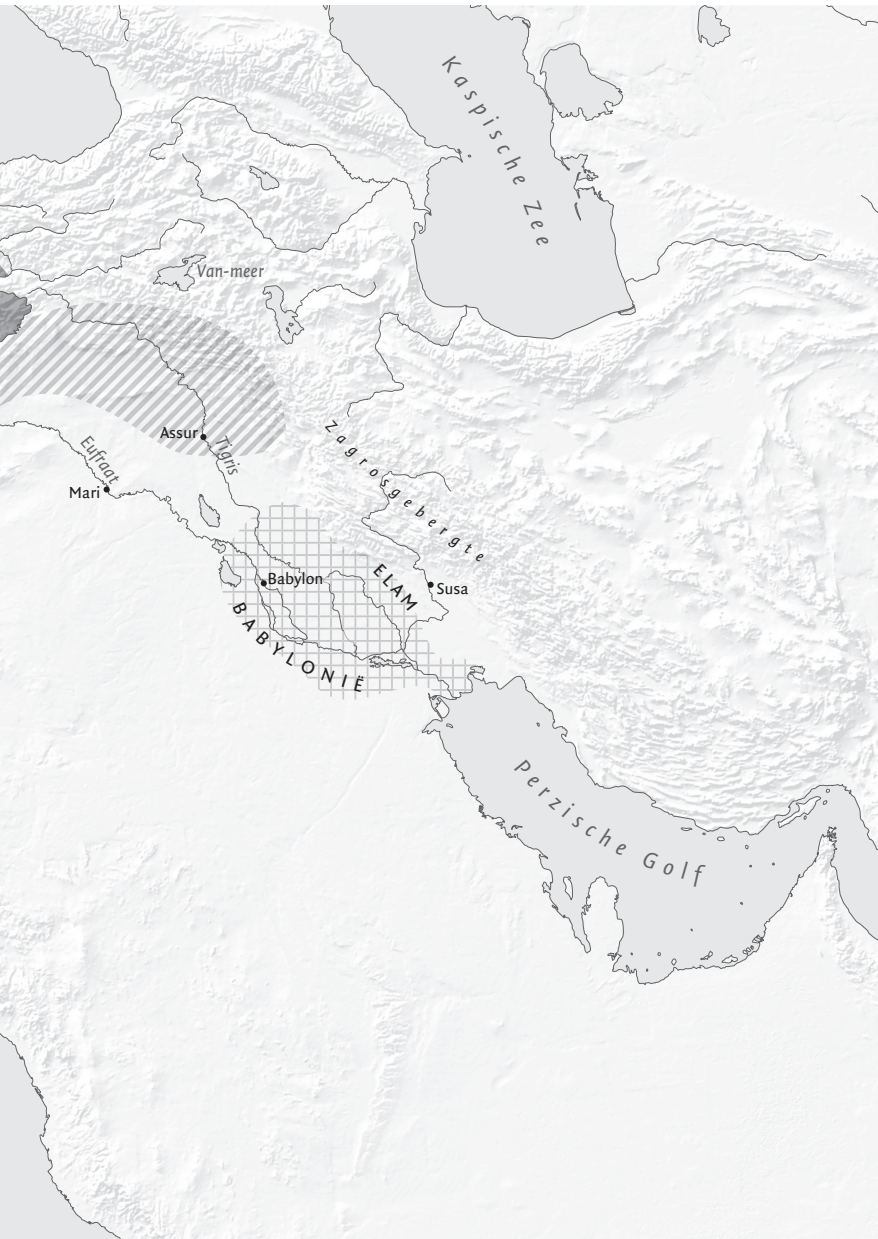
Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Opgedragen aan James D. Muhly,
die deze kwesties gedurende bijna een halve eeuw heeft bestudeerd
en aan zijn studenten heeft voorgelegd

Kaart van de beschavingen gedurende de late bronstijd in het Egeïsche gebied en het oostelijke Middellandse Zeegebied.

Inhoud

Woord vooraf 11

PROLOOG

De ondergang van beschavingen: 1177 v.Chr. 17

- 1 Eerste bedrijf. Wapens en de mens:
de vijftiende eeuw v.Chr. 33
- 2 Tweede bedrijf. Een Egeïsche affaire om te onthouden:
de veertiende eeuw v.Chr. 68
- 3 Derde bedrijf. Vechten voor goden en vaderland:
de dertiende eeuw v.Chr. 103
- 4 Vierde bedrijf. Het einde van een tijdperk:
de twaalfde eeuw v.Chr. 137
- 5 Een 'ware storm' van rampen? 179

EPILOOG

De nasleep 217

Dankbetuiging 225

Dramatis Personae 227

Noten	231
Bibliografie	255
Register	289

Woord vooraf

De economie van Griekenland is een puinhoop. Interne opstanden hebben Libië, Syrië en Egypte in vuur en vlam gezet, een brand die door buitenstaanders en buitenlandse strijders nog eens extra is aangewakkerd. Turkije vreest erin te worden meegezogen, evenals Israël. Jordanië is door vluchtelingen overspoeld. Iran is oorlogszuchtig en vormt een bedreiging en in Irak heerst grote chaos. A.D. 2013? Ja. Maar de situatie was niet anders in 1177 v.Chr., meer dan drieduizend jaar geleden, toen de mediterrane beschavingen van de bronstijd de ene na de andere instortten en de loop van de geschiedenis en toekomst van de westerse wereld voor altijd veranderde. Het was een bepalend moment – een keerpunt in de antieke wereld.

In het Egeïsche gebied, Egypte en het Nabije Oosten duurde de bronstijd bijna tweeduizend jaar, van ca. 3000 v.Chr. tot iets na 1200 v.Chr. Toen het einde ervan naderde, na eeuwen van culturele en technologische ontwikkeling, trad in het grootste gedeelte van de beschaafde, internationale wereld rond de Middellandse Zee abrupt stagnatie op, een stagnatie die zich uitstrekte over een enorm gebied, van Griekenland en Italië in het westen, tot Egypte, Kanaän en Mesopotamië in het oosten. Grote rijken en kleine koninkrijken, waarvan de ontwikkeling eeuwen had gevegd, raakten in een snel tempo in verval. Met hun einde begon een overgangperiode, die door geleerden van vroeger werd aangeduid als het eerste Donkere Tijdperk op aarde. Pas eeuwen later ontstond er in Griekenland en de andere in verval geraakte gebieden een culturele heropleving die

de weg bereidde voor de ontwikkeling van de westerse samenleving zoals we die nu kennen.

Hoewel dit boek in hoofdzaak gaat over de ineenstorting van bronstijdbeschavingen, meer dan drie millennia geleden, en over de factoren die aan die ineenstorting hebben bijgedragen, bevat het misschien ook belangrijke lessen voor onze geglobaliseerde, internationale samenlevingen van tegenwoordig. Misschien menen sommigen dat er geen geldige vergelijking te trekken is tussen de wereld aan het einde van de bronstijd en onze door technologie beheerste cultuur van nu. Maar er zijn genoeg overeenkomsten tussen beide – met inbegrip van diplomatieke vertegenwoordigingen en economische handelsembargo's; ontvoeringen en het eisen van losgeld; moorden en aanslagen op vorsten; schitterende huwelijken en vechtscheidingen; internationale intriges en opzettelijke militaire desinformatie; klimaatverandering en droogte; en ook een stuk of wat scheepsrampen – die duidelijk maken dat een nader onderzoek naar de gebeurtenissen, volken en plaatsen in een tijdperk van meer dan drie millennia geleden meer is dan een louter academische oefening in het bestuderen van de geschiedenis van de oudheid.¹ In de huidige mondiale economie, en in een wereld die recent zwaar te lijden had onder aardbevingen en tsunami's in Japan en onder de democratische 'Arabische lente'-revoluties in Egypte, Tunesië, Libië, Syrië en Jemen, zijn de lotgevallen en investeringen van de Verenigde Staten en Europa onontwarbaar verknoopt met een internationaal stelsel waarbij ook Oost-Azië en de olieproducerende staten in het Midden-Oosten betrokken zijn. Daarom valt er mogelijk garen te spinnen bij een onderzoek naar de verspreide brokstukken van beschavingen die op een vergelijkbare manier met elkaar verweven waren en die meer dan drieduizend jaar geleden ineenstortten.

Het bespreken van 'ineenstorting' en het vergelijken van de opkomst en het verval van rijken is niet nieuw; geleerden hebben zich er al ten minste vanaf de achttiende eeuw mee beziggehouden, toen Edward Gibbon over de val van het Romeinse rijk schreef. Een recenter voorbeeld is het boek *Collapse (Ondergang)* van Jared Diamond.² Maar deze auteurs schreven over het verval van één rijk of beschaving – de Romeinen, de Maya's, de Mongolen enzovoort. In dit boek bestude-

ren we een geglobaliseerd wereldsysteem met een veelvoud aan beschavingen die alle onderling communiceren en die in ieder geval deels van elkaar afhankelijk zijn. In de geschiedenis zijn slechts enkele van dergelijke geglobaliseerde wereldsystemen tot ontwikkeling gekomen; het stelsel aan het einde van de late bronstijd en dat van nu zijn twee van de meest opmerkelijke voorbeelden, en de parallellen tussen beide – misschien is vergelijkingen een beter woord – zijn soms intrigerend.

Om slechts een voorbeeld te geven: Carol Bell, een Brits academicus, merkte onlangs op dat 'het strategische belang van tin in de LBT [late bronstijd] [...] vermoedelijk niet zo verschilde van dat van ruwe olie tegenwoordig'.³ In de late bronstijd was tin alleen in grote hoeveelheden aanwezig in bepaalde mijnen in de regio Badachsjan in Afghanistan, en moest het over land helemaal vervoerd worden naar plaatsen in Mesopotamië (het huidige Irak) en Noord-Syrië, vanwaar het verder werd gedistribueerd naar plaatsen verder in het noorden, zuiden en westen, bijvoorbeeld over zee naar het Egeïsche gebied. Bell vervolgt: 'De beschikbaarheid van voldoende tin voor de productie van [...] wapens van brons moet de gedachten van de Grote Koning in Hattusa en de farao in Thebe net zo in beslag hebben genomen als de levering van benzine voor de Amerikaanse SUV-rijders tegen een redelijke prijs een Amerikaanse president van nu bezighoudt!'⁴

Susan Sherratt, een archeologe die vroeger verbonden was aan het Ashmolean Museum in Oxford en tegenwoordig aan de universiteit van Sheffield, begon tien jaar geleden te pleiten voor het trekken van dit soort vergelijkingen. Zoals zij opmerkte, bestaan er enkele 'echt bruikbare analogieën' tussen de wereld van 1200 v.Chr. en die van nu, met inbegrip van een toename in politieke, sociale en economische fragmentatie, naast het bestaan van directe uitwisseling op 'ongekende sociale niveaus en over ongekende afstanden'. Haar belangwekkendste observatie is dat de situatie aan het einde van de late bronstijd kan worden gezien als een analogie voor onze eigen 'toenemend homogene maar onbeheersbare wereldeconomie en -cultuur, waarin [...] politieke instabiliteit aan een kant van de aardbol de economie van gebieden die er duizenden kilometers van verwijderd zijn drastisch kan beïnvloeden'.⁵

De geschiedkundige Fernand Braudel zei ooit: ‘Het verhaal van de bronstijd zou gemakkelijk in een dramatische vorm geschreven kunnen worden: het staat bol van invasies, oorlogen, plunderingen, politieke rampen en langdurig economisch verval, “de eerste botsingen tussen volken”.’ Hij opperde ook dat de geschiedenis van de bronstijd geschreven kan worden ‘niet alleen als een saga vol dramatiek en geweld, maar ook als een verhaal over welwillender contacten: op handels-, diplomatiek (zelfs al in deze tijd) en bovenal cultureel gebied’.⁶ Braudels suggesties zijn ter harte genomen en dus presenteer ik hier het verhaal (of liever gezegd de verhalen) van de late bronstijd als een toneelstuk in vier bedrijven, met toereikend narratief materiaal en flashbacks als geëigende context voor het introduceren van enkele van de hoofdrolspelers, zoals die voor het eerst op het wereldtoneel verschenen en het vervolgens weer verlieten: van Tudhaliya van de Hittieten en Tusjratta van Mitanni tot Amenhotep II van Egypte en Assur-uballit van Assyrië (een glossarium, ‘Dramatis personae’, is achter in het boek opgenomen voor diegenen die de namen en data op een rijtje willen hebben).

Maar ons verhaal zal ook veel weg hebben van een detective, met onverwachte wendingen, valse sporen en belangrijke aanwijzingen. Om te spreken met Hercule Poirot, de legendarische Belgische detective, ontsproten aan het brein van Agatha Christie, die zelf met een archeoloog was getrouwd,⁷ moeten we onze ‘grijze celletjes’ gebruiken om de verschillende strengen bewijs aan het einde van onze kroniek aan elkaar te knopen in onze poging antwoord te geven op de vraag waarom een stabiel, internationaal stelsel plotseling ineens stortte na eeuwenlang te hebben gebloeid.

Bovendien moeten we nog verder teruggaan in de tijd, om een waarachtig beeld te krijgen van wat er in 1177 v.Chr. precies instortte en waarom dit zo’n beslissend moment was in de geschiedenis van de oudheid, precies zoals iemand misschien zou teruggaan naar de achttiende eeuw n.Chr. om aan te vangen bij het hoogtepunt van de verlichting, de industriële revolutie en het stichten van de Verenigde Staten om een beter begrip te krijgen van de wortels van de gemonialiseerde wereld van nu. Hoewel ik voornamelijk geïnteresseerd ben in het onderzoeken van de mogelijke oorzaken van de ineenstort-

ting van de bronstijdbeschavingen in dit gebied, wijd ik me ook aan de kwestie wat de wereld precies verloor op dit scharniermoment, toen de rijken en koninkrijken van het tweede millennium v.Chr. plotseling ten onder gingen, en in hoeverre de beschaving in dit deel van de wereld achteruitging, in sommige gebieden gedurende vele eeuwen, en onherroepelijk veranderde. De catastrofe was van kolosale omvang; het was een verval dat de wereld pas weer zou meemaken toen het Romeinse rijk ten onder ging, meer dan vijftienhonderd jaar later.

PROLOG

De ondergang van beschavingen: 1177 v.Chr.

De strijders betraden het wereldtoneel en verplaatsten zich snel, een spoor van dood en verwoesting achter zich latend. Moderne wetenschappers gebruiken voor hen de collectieve benaming 'Zeevolken', maar de Egyptenaren die verslag deden van hun aanval op Egypte bedienden zich niet van die term; zij duidden hen aan als aparte groepen die met elkaar samenwerkten: Peleset, Tjekker, Sjekelesj, Sjardana, Danuna en Wesjesj: buitenlands klinkende namen voor mensen die er buitenlands uitzagen.¹

We weten maar weinig van hen, buiten de informatie van de Egyptenaren om. Het is onzeker waar de Zeevolken oorspronkelijk vandaan kwamen: misschien van Sicilië, Sardinië en uit Italië, volgens één scenario, misschien uit het Egeïsche gebied of West-Anatolië, of zelfs van Cyprus of uit het oostelijke Middellandse Zeegebied.² Geen enkele archeologische vindplaats is ooit aangewezen als de plaats van hun oorsprong of vertrek. We zien hen vandaag als volken die rusteloos zwierven van de ene plaats naar de andere, waarbij ze landen en koninkrijken onder de voet liepen. Volgens de Egyptische teksten sloegen ze hun kamp op in Syrië alvorens verder te trekken langs de kust van Kanaän (met inbegrip van delen van het moderne Syrië, Libanon en Israël) en in de Nijldelta van Egypte.

Dit gebeurde in het jaar 1177 v.Chr., in het achtste jaar van de regeerperiode van farao Ramses III.³ Volgens de oude Egyptenaren, en volgens recenter archeologisch bewijsmateriaal, kwamen enkele van de Zeevolken via het land en andere via de zee.⁴ Ze droegen geen uniform,

geen verfijnd tenue. Op oude afbeeldingen is de ene groep voorzien van hoofdtooien met veren, een andere met een soort keppeltje; weer andere droegen helmen met hoorns of gingen blootshoofds. Sommige hadden korte puntige baarden en waren gekleed in een korte rok, met ontbloot bovenlijf of met een tuniek; andere waren onbehaard in het gezicht en droegen langere gewaden. Deze waarnemingen wijzen erop dat de Zeevolken uit verschillende groepen bestonden, afkomstig uit verschillende gebieden en uit verschillende culturen. Ze waren gewapend met scherpe bronzen zwaarden, houten speren met glimmende metalen punten, en pijl-en-boog, en ze kwamen met boten, wagens, ossenkarren en strijdwagens. Hoewel ik 1177 v.Chr. heb uitgekozen als cruciale datum, weten we dat de invallers in golven kwamen, verspreid over een aanzienlijke periode. Soms kwamen de strijders alleen, en soms werden ze door hun familie vergezeld.

Volgens de inscripties van Ramses was geen enkel land in staat weerstand te bieden aan deze stortvloed van mensen. Verzet was zinloos. De grote machten in die dagen – de Hittieten, Myceners, Ka-

Afb. 1. Als gevangenen afgebeelde mensen van de Zeevolken in Medinet Haboe (uit Medinet Habu, deel 1, pl. 44; met dank aan het Oriental Institute van de universiteit van Chicago).

naänieten, Cyprioten en anderen – vielen de ene na de andere. Sommige overlevenden ontvluchtten de slachting; anderen zochten een heenkomen in de ruïnes van hun eens zo trotse steden; weer anderen sloten zich aan bij de invallers, waardoor hun gelederen aanzwollen en de samenstelling van de stroom invallers nog complexer werd. Elke groep van de Zeevolken was op drift, elk schijnbaar om eigen redenen. Misschien werden sommigen gedreven door begeerte naar oorlogsbuit en slaven; anderen zagen zich mogelijk door overbevolking in hun eigen gebieden in het westen gedwongen naar het oosten te trekken.

Op de muren van zijn grafftempel in Medinet Haboe, in de buurt van het Dal der Koningen, vat Ramses het kort samen:

De vreemde landen zwoeren samen op hun eilanden. Allemaal tegelijk werden de landen onder de voet gelopen en in de strijd uiteengereten. Geen land kon hun wapens weerstaan, van Chatti, Qode, Karchemisj, Arzawa en Alasjiya af, die op [een bepaald moment] werden afgesneden. Een kamp [werd opgeslagen] ergens in Amurru. Ze vernietigden de volken daar, en het land was alsof het nooit had bestaan. Ze trokken op naar Egypte, terwijl de vlam voor hen gereed werd gemaakt. Hun bondgenootschap bestond uit de Peleset, Tjekker, Sjekelesj, Danuna, en Wesjesj, verenigde landen. Ze veroverden de gebieden tot aan de omtrek van de aarde, met een hart vol zekerheid en zelfvertrouwen.⁵

We kennen de gebieden die volgens het verslag door de invallers onder de voet werden gelopen, want deze waren in de oudheid beroemd. Chatti is het land van de Hittieten, waarvan het kerngebied zich bevond op het plateau in het binnenland van Anatolië (de oude naam voor Turkije), in de buurt van het moderne Ankara, en dat zich uitstreckte van de Egeïsche kust in het westen tot het noorden van Syrië in het oosten. Qode lag vermoedelijk in wat nu Zuidoost-Turkije is (mogelijk het gebied van het oude Kizzuwadna). Karchemisj is een bekende archeologische vindplaats waar bijna een eeuw geleden voor het eerst opgravingen werden gedaan door een team van archeologen waartoe ook sir Leonard Woolley behoorde, die misschien bekender

is van diens opgraving van Abrahams ‘Ur van de Chaldeeën’ in Irak, en ook T.E. Lawrence, die in Oxford was opgeleid tot klassiek archeoloog en die uiteindelijk vanwege zijn verrichtingen tijdens de Eerste Wereldoorlog Hollywoods ‘Lawrence of Arabia’ zou worden. Arzawa was een land dat bekend was bij de Hittieten en dat binnen hun invloedssfeer in West-Anatolië lag. Alasjiya was mogelijk het huidige Cyprus, een eiland rijk aan metalen, vermaard om zijn kopererts. Amurru lag op de kust van Noord-Syrië. In de verhalen die volgen, zullen we al deze plaatsen opnieuw aandoen.

De zes individuele groepen waaruit de Zeevolken tijdens deze golf van invallen bestonden – de vijf door Ramses in de Medinet Haboe-inscriptie genoemde en nog een zesde groep, de Sjardana, die in een andere belangrijke inscriptie worden genoemd – zijn veel onbekender dan de gebieden die ze volgens de overlevering onder de voet liepen. Ze hebben geen eigen inscripties achtergelaten en zijn daarvoor in geschrijfte vrijwel alleen uit Egyptische inscripties bekend.⁶

De meeste van deze groepen zijn ook moeilijk te ontdekken in archeologisch materiaal, hoewel archeologen en filologen gedurende een groot deel van de vorige eeuw dappere pogingen hebben ondernomen, eerst door middel van linguïstisch vernuft en daarna, in recentere tijden, door het bestuderen van aardewerk en andere archeologische resten. Zo werden de Danuna lang geleden geïdentificeerd als de Danaërs van Homerus, uit het Egeïsche gebied in de bronstijd. Over de Sjekelesj is vaak geopperd dat ze afkomstig waren van wat nu Sicilië is en over de Sardana dat ze van Sardinië kwamen, een aanname die deels is gebaseerd op de vergelijkbare consonanten in beide gevallen en op het feit dat Ramses naar deze ‘vreemde landen’ verwijst als samenzwerend ‘op hun eilanden’, want vooral de Sjardana kregen in Ramses’ inscripties de toevoeging mee als komend ‘van de zee’.⁷

Maar niet alle geleerden zijn het eens met deze veronderstellingen, en er bestaat zelfs een hele leerschool die ervan uitgaat dat de Sjekelesj en de Sjardana niet uit het westelijke Middellandse Zeegebied kwamen, maar afkomstig waren uit het oostelijke Middellandse Zeegebied en dat ze vluchtten naar Sicilië en Sardinië en omgeving, en deze gebieden hun naam gaven, na door de Egyptenaren